

Dames en heren,

Hartelijk dank aan zuster Hildegard voor de uitnodiging en voor haar voortreffelijke vertaling van *Priesters van de schepping*. Met deze Nederlandse bewerking heeft zij Zizioulas' theologie toegankelijk gemaakt voor een breed publiek én is zij trouw gebleven aan de theologische diepgang die zijn werk kenmerkt. In mijn ogen bevat deze vertaling de absolute meerwaarde van de Oosters-orthodoxe traditie ten opzichte van de andere twee christelijke confessies: het besef van Gods alomtegenwoordigheid en – van daaruit – de aandacht voor de materie en lichamelijkheid van mens en dier, van de gehele schepping. (Even voor de duidelijkheid: hier spreekt een protestantse theoloog.) Juist dit besef biedt antwoorden op onze grootste crises – ecologisch, sociaal, spiritueel – omdat het ons wereldbeeld radicaal verandert. Zizioulas heeft het in dit boek over de belangrijkste crisis van onze tijd, de ecologische crisis. Maar denk bijvoorbeeld aan de oorlogen in Oekraïne en Gaza. Mijn stelling vandaag is dat wie dit besef tot zijn wereldbeschouwing maakt — wat Zizioulas een *ethos* noemt — op een totaal andere manier in de wereld staat.

Icoon van de Zesdaagse Schepping, Rusland, 18^e eeuw

*Vandaag wil ik deze orthodoxe visie op Gods alomtegenwoordigheid en de materiële wereld met u verkennen aan de hand van een 18e-eeuwse icoon van de Zesdaagse Schepping. Mijn keuze voor deze icoon is pas in de tweede plaats illustratief. In de eerste plaats is zij theologisch: deze icoon toont in kleuren, vormen en compositie hoe de hele kosmos vanuit één blikveld verbonden is met God. Zoals elke Oosters-orthodoxe icoon het hele evangelie verbeeldt, zo helpt ook deze icoon mij de kern van Zizioulas' theologie aan u vandaag aanschouwelijk te maken. Want Zizioulas introduceert niets nieuws, maar put rechtstreeks uit de rijkdom van de orthodoxe traditie – en dat ga ik aan de hand van deze icoon laten zien.

Deze icoon is, zoals alle orthodoxe iconen, bedoeld als een venster naar de eeuwigheid. Het is een ontmoeting, om Zizioulas te citeren, met “een dimensie waarvoor de tijd zich kan openen. Op deze wijze worden wij tijdgenoten van heel de geschiedenis van Gods plan van vóór alle eeuwigheid om ons te redden in een eenheid van verleden, heden en toekomst die de volledige aanvaarding en heiliging van de tijd en de geschiedenis mogelijk maakt.” [Einde citaat]

Het bladgoud op de icoon (dat we als geel zien) staat voor deze eeuwigheid: het maakt de materie transparant voor het ongeschapene. Alles wat zichtbaar is — van de figuur van God tot vogels, dieren, Adam en Eva — verschijnt in deze glans als doordrongen van het goddelijke.

*Centraal bovenin zien we God Sabaoth, de aanduiding van God de Vader als 'Heer van de hemelse machten'. In deze icoon verschijnt Hij als oorsprong van alles, omgeven door het ongeschapen licht. *De achtpuntige ster rondom zijn hoofd — rood en groen — verwijst naar de achtste dag, de eschatologische, vervulde tijd, de voltooiing van de schepping in Christus. De rood-groene kleuren onderstrepen dit theologisch: rood staat voor goddelijk leven en offer, groen voor vruchtbaarheid en schepping. Samen drukken ze uit: God is tegelijk transcendente oorsprong, Hij staat boven en buiten de wereld en immanente bron van leven die de wereld van binnenuit draagt en doordringt. Zoals Zizioulas stelt: “De eeuwigheid is niet langer iets van vóór of ‘na’ de tijd; zij wordt nu juist de dimensie waarvoor de tijd zich kan openen.” [Einde citaat]

*Dit heeft te maken met mijn allerbelangrijkste punt: de verbondenheid van alles met alles. Helemaal boven op de icoon zien wij Heilige Geest in de vorm van een duif. De stralen die van Hem uitgaan zijn geen natuurlijk licht, maar goddelijke energieën: de wijze waarop God zich in de schepping openbaart zonder met haar samen te vallen. Ook Zizioulas schrijft: “De hele schepping is doortrokken van Gods aanwezigheid via zijn goddelijke energieën.” [Einde citaat] Dit licht, dat we als goud waarnemen, dringt op de icoon door tot in elk wezen en ding van de schepping, materieel en immaterieel.

*Zo is ook de hele icoon iconografisch georganiseerd als een liturgisch universum: alles is doordrongen van het goddelijke licht en gericht op de drie-ene God. *Op de icoon houdt God de Vader een blauwe bol vast met daarop een kruis. Deze bol, bekend als de *globus cruciger*, symboliseert de kosmos onder het gezag van Christus. Het blauw staat voor de hemel en het eeuwige, of de goddelijke sfeer (oneindigheid) en het mystieke leven. Het kruis op de bol verwijst naar Christus die heerst over de wereld en

dat de schepping haar oorsprong en voltooiing in Hem vindt. Zoals Zizioulas het uitdrukt: “Alles verkondigt Gods glorie (...) en de mens leidt als priester van de schepping dit kosmische koor.” [Einde citaat]

*Rechtsonder op de icoon zien we hoe Eva uit Adams zijde voortkomt. Ze wordt niet gevormd uit klei, maar uit het gedeelde lichaam van Adam. Tussen haar en Gods hand loopt een lijn: een beeld van de vergoddelijking, waar Zizioulas over schrijft: “Gods doel bij het scheppen van ons ‘naar zijn beeld en gelijkenis’ is om aan de schepping de mogelijkheid te bieden om zich met God te verenigen.” [Einde citaat] Eva’s lichaam is niet zwaar of aards geschilderd, maar toch heel duidelijk ook lichamelijk en toch open —opgenomen in goddelijke levenskracht. Zizioulas onderstreept keer op keer het belang van lichamelijkheid, de mens is lichaam én ziel, dit is mijn 2e belangrijke punt, CITAAT: “De mens zonder zijn lichaam is een schim, een onvolledige mens. Wij hebben geen lichaam, wij **zijn** lichaam.” [Einde citaat]

*In het midden van de icoon — aan beide kanten van de boom — staan Adam en Eva. Ook hier is hun lichaam geen plaats van zonde, want ook het lichaam is door de goddelijke energieën doordrongen. Zoals Zizioulas schrijft: “Het lichaam is materie doordrongen van de Heilige Geest.” [Einde citaat] Deze visie doorbreekt het westerse dualisme van lichaam en geest en herstelt de menselijke lichamelijkheid als liturgisch en heilig.

Adam en Eva staan met dieren om hen heen. De dieren maken zichtbaar deel uit van het leven. Zizioulas het als uit als volgt: “De aarde, de dieren en de planten hebben een intrinsieke waarde, los van het nut dat de mens eraan geeft.” [Einde citaat] Dieren richten zich naar Adam en Eva én op de toeschouwer: de mens is geen rentmeester, maar priester van de schepping, bemiddelaar tussen God en de schepping: Citaat: “Slechts de mens kan in de schepping de aanwezigheid van de ongeschapen God zien, dat wat in patristische literatuur ‘de goddelijke energieën’ wordt genoemd. De schepping heeft daarom de mens nodig om haar doel te vervullen en de gave van God te worden. De rol van de mens in de schepping is om haar in gemeenschap met God te brengen en op deze wijze haar eeuwig overleven veilig te stellen.” [Einde citaat]

*Op het fragment linksonder worden Adam en Eva door een engel (er staat “Engel Gods” boven zijn hoofd) verdreven uit het paradijs. De engel blijft in het gouden licht, Adam en Eva treden eruit. Deze breuk is geen misstap in juridische zin, maar het verlies van de fundamentele verhouding tot de wereld als gave, van de volledige deelname aan Goddelijke energieën. Precies dit duidt Zizioulas aan wanneer hij spreekt over een ecologische zonde — een zonde die berust op het verbreken van de fundamentele, Zizioulas noemt het liturgische, ik zou zeggen zijns-verbondenheid van de mens met de schepping.

*Zizioulas maakt een scherp onderscheid tussen ethiek en ethos: ethiek betreft regels en normen, terwijl ethos de grondhouding is die voortkomt uit onze ontologische, zijns-verbondenheid met de schepping: “Onze ecologische crisis is niet zozeer te wijten aan een falende ethiek als aan een falend ethos.” [Einde citaat] Voor Zizioulas is de ecologische crisis zodoende geen kwestie van verkeerd handelen, maar van verkeerd zijn - we zijn vergeten dat we priesters zijn, geen bezitters of rentmeesters. In deze zin

brengt Zizioulas niets nieuws in Oosterse orthodoxe leer, maar herinnert hij de theologie aan wat zij reeds bezit: de notie dat zonde geen individueel falen is, maar een vervreemding van het wezen van de mens als priester van de kosmos. Deze visie, geworteld in de eucharistische traditie, maakt duidelijk dat het herstel van de wereld alleen kan plaatsvinden door het herstel van deze oorspronkelijke roeping.

*En daarom zien wij Rechts en links in het middensegment van de icoon de opschriften in Kerkslavisch die vertellen dat Christus vanaf het begin betrokken is bij de schepping van de maan en de zon en de dieren en alles, *wat aansluit bij de orthodoxe theologie van de alomtegenwoordigheid van God en de vergoddelijking van de materiële wereld.* Deze doordringing van de schepping door het goddelijke is in de orthodoxe liturgie samenvat als: “God is overal aanwezig en vult alle dingen”. Zizioulas citeert deze woorden ook. Dit besef van Gods alomtegenwoordigheid vormt volgens Zizioulas de kern van een theologisch ethos dat ons bevrijdt van de op nut gerichte, **utilitaire** omgang met de wereld. Hij benadrukt dat de schepping niet slechts een verzameling objecten is, maar een geheel, waarin elk wezen en ding in relatie tot de ander staat.

Dit religieus inzicht in de verbondenheid van alles met alles vindt weerklank buiten strikt theologische of Oosters-orthodoxe kerkelijke kringen. Denk aan Dostojewski's roman *De broers Karamazov*, waar ouderling Zosima een wereldbeschouwing verwoordt die direct aansluit bij Zizioulas' opvatting dat onze verhouding tot de wereld niet in ethiek (rationele of juridische regels) maar in zijnshouding (ontologisch) gegrond is: “Alles is als een oceaan, alles stroomt en is met elkaar verbonden; wat je op de ene plaats aanraakt, dat weerklinkt aan het andere eind van de wereld.” [Einde citaat] Zosima's besef dat “ieder van ons schuldig is in alles tegenover iedereen, en ik het meest van allen” benadrukt de diepe verbondenheid en *persoonlijke* verantwoordelijkheid; omdat alles in de schepping met elkaar verweven is, raakt iedere handeling, hoe klein ook, het geheel. Verantwoordelijkheid is hier geen optionele deugd, maar een directe afgeleide van ons bestaan binnen deze verbonden werkelijkheid. Deze wereldbeschouwing leidt tot Zosima's oproep tot “actieve liefde”: kleine, concrete daden van aandacht en zorg, juist in de alledaagsheid. Wie werkelijk gelooft in de onderlinge verbondenheid van alles, zoals Zosima en Zizioulas, beseft dat elke handeling, hoe gering ook, een theologische daad is – en dus ook altijd ethisch geladen.

In *Priesters van de schepping* komt dit tot uiting in een praktische weg naar een ecologische mentaliteitsverandering. Zizioulas' aanpak rust op twee pijlers:

1. **Onderwijs en vorming:** Ecologie moet een vaste plek krijgen – van basisschool tot universiteit, voor alle burgers.
2. **Ervaring en gemeenschap:** Een ecologische levenshouding leer je niet uit boeken alleen, maar door *samen te doen*: via rituelen, vieringen en concrete omgang met de natuur. De kerk kan hier als oefenplaats dienen, waar mensen van jongs af aan leren de wereld als geschenk te zien.

Drie kernhoudingen die hierbij horen zijn:

- **Eucharistische:** De schepping als gave, niet als bezit.

- **Iconische:** Materie als drager van het goddelijke.
- **Ascetische:** Vrijwillige eenvoud uit respect voor het leven.

Zodoende worden we opgeroepen tot een nieuwe levenshouding. Het gaat niet om wereldverzaking of dualisme in de zin van de klassieke westerse tegenstelling tussen lichaam en ziel, materie en geest — een scheiding die óf tot minachting van het lichamelijke en het aardse óf tot een consumptiegedrag leidt. Orthodoxe theologie, zoals Zizioulas die ontvouwt, verwerpt deze scheiding, omdat – en dat zien we steeds terug op deze icoon — ze uitgaat van een eenheid. Daarom benadrukt Zizioulas in zijn programma *lichamelijke betrokkenheid* – want ecologie begint met voelen, proeven en handelen, niet alleen met denken. Zizioulas waarschuwt dan ook vaak voor technologie die ons van de natuur vervreemdt. Juist uit liefde voor de wereld als gave wordt de mens in deze wereldbeschouwing ten diepste betrokken op haar ware betekenis: gemeenschap, dankzegging en sacramentele verbondenheid.

Ik ben terug bij mijn stelling. Zizioulas reikt ons de radicale omkering aan: een wereldbeeld waarin de schepping geen bezit is om te exploiteren, geen grondstof voor nut, maar een liturgie van verbondenheid met God en al wat leeft. Zo wordt ons bestaan opnieuw priesterschap: door concrete kleine daden van actieve liefde.

Bijdrage (in dia's) boekpresentatie *Priesters van de schepping*,
Aartspriester Dominique Verbeke
Amsterdam, 22 mei 2025

HET BEHOUD VAN GODS SCHEPPING
EEN LITURGIE VAN OFFERANDE

DE VROEGCHRISTELIJKE LITURGIE UIT DE 4e EEUW

Zij geeft ons
de genadegaven van de openbaring van de mysteries van de Geest
en de genade van de mystieke contemplatie
en de openbaring van de spirituele kennis

*“Open onze mond en leg daarin het woord dat de
genade van Uw Heilige Geest vermag af te roepen ...”*
(Uit de Liturgie van de Heilige Basilios - 4de e.)

Het gaat over een ontologisch beginsel, geworteld in de mens-priester

De liturgie is voorafbeelden, actualiseren en anticiperen
De Eucharistie is niet zozeer een mentale discipline dan wel een ervarings gebeurtenis.

DE GANSE SCHEPPING WORDT BINNENGEBRACHT
DE HOOGST MOGELIJKE KWALITEIT GEVEN AAN DE ELEMENTEN

wierook - olie – zout – water – kleurpigmenten
textiel - bijenwas - hout - edel metalen

graan en druiven worden brood en wijn
liturgisch brood en wijn
‘Lichaam en Bloed’

“NEEMT EN EET... DRINKT ALLEN HIERUIT...”

“Dit verlossend gebod indachtig, stellen wij nu tegenwoordig alles wat geschied is: het Kruis, het Graf, de Opstanding op de derde dag, de Hemelvaart, de Troon aan de rechterzijde en de Wederkomst in heerlijkheid en...”

“... en wij offeren het Uwe, genomen uit het Uwe, namens alles en voor allen”

(de anafora)

EEN GEESTELIJKE REVOLUTIE

Het herontdekken van onze materiële realiteit

God is de Schepper en dus onze referentie vandaar onze offerande of “anafora”:

“het Uwe genomen uit het Uwe, namens alles en voor allen”

BESLUIT

Geen moraal zonder visie

Een liturgische visie over de natuur is essentieel voor een milieu-ethiek.

We hebben geen keuze.

De schepping als een geschenk van God tot offerande en anafora.

Met de woorden van Konstantinos Kavafis (1863-1933), de grote Griekse dichter, in zijn klassiek gedicht getiteld Ithaca:

“Het is de reis naar Ithaca, niet Ithaca zelf, waar het uiteindelijk over gaat”.

Symposiumwoordje 22 mei, '25 zr. Hildegard Koetsveld

Graag wil ik tot slot met u iets delen van mijn leeservaring met dit boek van Metropoliët Ioannis Zizioulas.

Bij het vertalen voelde ik soms grote beklemming: Zizioulas is geen troost-theoloog. De mens is in staat de wereld en dus zichzelf te vernietigen. De vrijheid om dit te doen of niet te doen behoort zelfs tot het mens-zijn. Als de mens zijn opdracht, zijn roeping niet vervult, gaat de wereld ten onder. Want dit is het wat Zizioulas te verstaan geeft: De schepping heeft weliswaar haar *oorsprong* louter in de vrije wil van God. Maar de *toekomst, ook de uiteindelijke eschatologische bestemming* van onze wereld, ligt mede in de handen van de mensen. Die uiteindelijke toekomst, het Rijk Gods, zal bestaan in een volmaakte gemeenschap van God, mensen en heel de rest van de schepping. God wil geen toekomst zonder schepping en wil haar niet zonder de mens tot voltooiing brengen. Met alle risico's van dien.

God zelf is fundamenteel relatie: een liefdesbeweging van een zichzelf geven aan elkaar van Vader, Zoon en heilige Geest. De schepping op zichzelf genomen is ook een gemeenschap van onderlinge relaties, aangestuurd door natuurwetmatigheden en natuurlijke krachten, waarin de dood een beslissende factor is. Maar als Christus' Pasen nu eens werkelijk de overwinning op de dood betekent? Als ik samen met groepen Zizioulas lees, liggen na enkele passages alle fundamentele geloofsvragen op tafel. Die blijken nu een verrassende existentiële lading te hebben. De mens, als beeld van God is geroepen de hele schepping te vertegenwoordigen bij God en in diezelfde vrijheid waarin God de wereld schiep, met haar in relatie te leven. De mens wordt niet louter gedreven door wetmatigheden en overlevingsdrift, maar kan zich verheffen tot God, biddend en dankend, niet slechts voor zichzelf maar voor allen en alles. God dringt zichzelf niet op. Hij wil zichzelf, d.w.z. leven en zelfs eeuwig leven schenken, maar alleen als die gave in vrijheid aanvaard wordt. Tot die vrijheid is de mens geroepen en ook in staat gesteld en wel om eeuwig, duurzaam, onsterfelijk leven te bemiddelen. Het is de roeping van de mens op dezelfde vrije wijze als God al wat leeft te beamen en in gemeenschap met God te brengen. Ik voelde het gewicht van een adembenemende verantwoordelijkheid van de mens: zo bezien bezit de mens de macht de wereld te redden of verloren te laten gaan.

Tegelijkertijd kwam ik ook in een onmetelijke ruimte terecht: de enige echte, ware werkelijkheid waarvan wij deel uitmaken, omvat allereerst de wereld en de rest van de schepping. Wij mensen, zelf schepping, maken er totaal deel van uit en zijn er totaal afhankelijk van. De ruimte van ons leven blijkt immens veel wijder te zijn dan ons eigen op zichzelf staande 'ik', dat geneigd is al het andere tot dingen te maken

waarover dat 'ik' naar goeiddunken beschikken kan. Integendeel, het vraagt om onze aandacht en eerbiediging.

Die ruimte wordt helemaal onbevattelijk hoog en groot als blijkt dat God niet los van ons wil zijn, maar ons in zijn goddelijke gemeenschap wil betrekken. De grenzen van tijd en ruimte worden overschreden. Dat kan overweldigend en beangstigend zijn, maar ook aantrekken. Een werkelijkheid die alles omvattend is, allen en alles omarmend. En tegelijkertijd, om het met psalm 139 te zeggen, *Gij die-mijn kern-hebt-gevormd*, ons meer nabij dan wij onszelf nabij zijn. Geloof in God maakt ruimte vrij voor een werkelijkheid, waarin de paradoxen niet worden opgelost, maar juist volop aan het licht en in het leven komen. Hoe kunnen we de waarheid over onszelf beleven als we de schepping en de Schepper ervan buiten onszelf sluiten? Zizioulas daagt ons uit heel de werkelijkheid, dus ook ons eigen leven als fundamenteel relationeel te leven, enerzijds onlosmakelijk verbonden met de rest van de schepping en anderzijds met God, die de volstrekt Andere voor ons is. Dat is de weg om het individualisme met zijn oerdrift van zelfbehoud te overwinnen.

De relatie met God, het Godsgeloof is voor Zizioulas dus geen vrijblijvende optie. Het heeft niet alleen met wel-zijn te maken, maar met het *zijn* zelf. Heel het leven van de schepping staat op het spel. Hoe kan de schepping leven los van de Levengevende? Zeker, al het geschapene en dus ook wij zijn gebonden door natuurwetten en worden gedreven door het instinct om te overleven. Toch is aan de mens is die vrije Godsrelatie gegeven, die het hem onmogelijk maakt louter instinctief of onderworpen aan natuurnoodzakelijkheden te leven. Daarin uit zich onze tragiek, maar ook onze hoogste verantwoordelijkheid. Die van ons overnemen *kan* de rest van de schepping niet en God *wil* het niet, want dan zouden we geen mens meer zijn.

Priester van de schepping! Wat een mooi beeld voor de mens, zoveel mooier en rijker dan dat van rentmeester. De priester is middelaar tussen God en de schepping. Je zou zeggen, we zijn er, als deel van de schepping en beeld van God geknipt voor. Dus ja, onze bijdrage in het redden van de wereld is essentieel. Het is de zin van ons leven. Maar ik hoef u niet te vertellen hoe verschrikkelijk wij daarin falen. Noch door ethiek of politiek, noch door wetenschap of techniek lijken wij de crisis te boven kunnen komen. Zij raken nog niet de diepste wortel van het probleem. Die ligt in de dood, die de schepping zelf niet kan overwinnen én in onze liefde en in onze vrijheid.

De grootste verrassing die dit boek mij gegeven heeft, is dat Zizioulas de liturgie aanreikt als geneesmiddel voor de milieucrisis: Ga het Paasleven vieren van en met en in de mensgeworden God, Jezus Christus, door wie alles geschapen is; die als mens ten bate van allen zijn menselijke roeping volmaakt vervulde; die als priester zichzelf ten offer bracht en God en zijn schepping verenigde in die daad van vrijheid en liefde. Door liturgie te vieren delen we daarin en zetten dit werk door en met en in Hem voort. Maar juist in diep besef van ons onvermogen en in diepe eerbied. Alleen in

Christus kunnen wij nu onze verantwoordelijkheid aan en die met en door Hem in de werkelijkheid van ons kleine leven vervullen. Ja, in de liturgie leren we de eerbied als de fundamentele houding in al onze relaties. Ons leven als monialen staat of valt met de liturgie. Maar ieders verantwoordelijkheid kan hier beginnen en op uitlopen. Dit kwetsbare werk is wat *wij* kunnen doen. De komst van de Heer, waar het om gaat, ligt geheel in zijn hand.

Dit is Zizioulas' droom: een cultuur waarin mensen hun talenten ontwikkelen op allerlei gebied, zoals wetenschap, politiek, kunst. Maar liturgievieren zal daarin de meest essentiële menselijke daad zijn, waardoor God zelf zich zal kunnen nestelen in al onze relaties en wij van binnenuit bereid zullen zijn priester te zijn in alle eerbied voor elkaar en heel de schepping en om offers te brengen omwille van God en het werk van zijn handen.

Mocht dit alles u tamelijk duister toeschijnen, of als u er blij van wordt, dan zou ik zeggen, neem en lees. Metropoliet Ioannis Zizioulas zal u verder helpen.